

XII

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, (XVII Դ.)

Սատրն հրատարակվող նյութը ժամանակագրությունն չէ բառի նեղ իմաստով, այլ մի քանի տարում, 1604—1608 թվերին. տեղի ունեցած պատերազմների, ասպատակությունների, գաղթեցումների, սովի ու տարածամ մահվան սրտաճմլիկ պատմությունն։ Ո՞վ է եղել սրա հեղինակը, հնարավոր չեղավ պարզել, բայց անկասկած է, որ հեղինակը ականատես է եղել իր նկարագրած մի շարք դեպքերին, որի շնորհիվ էլ նկարագրությունը վերին աստիճանի անմիջական է և սրտառու։ Ժամանակագրությունը վերագրում է շահ Աբասի և տաճկական զորավար Ջղալ Օղլի Սինան փաշայի (նույն ինքը Չիկսլա) մղած կռիվներին, արանց և շալալիների ասպատակություններին, շահ Աբասի կազմակերպած հայերի բռնի գաղթեցմանը և 1604—1608 թվականներին հայ ժողովրդի կրած տառապանքներին։ Սակայն ժամանակագրությունը, որը գտնվում է № 519 ժողովածուի 74ա—79ա էջերում, անմիջապես պատմական դեպքերի նկարագրությամբ չի սկսվում, այլ մի էջ բռնող մաթեմատիկական, որի էությունն այն է, թե՝

«Աղօթիք և պաղատանօք ի նման է խնդրեսցուք, զի զխաղաղութիւն պարդեցեսցէ...» և այլն։

Վերոհիշյալ դեպքերի նկարագրությունը մինչև հիմա մեզ հասել է Գր. Կամախեցու ժամանակագրության¹, Ա. Դավրիժեցու «Պատմության»,² Օգոստինոս Բաջեցու ճանապարհորդության³, գեպքերին ժամանակակից օտարազգի ճանապարհորդ՝ Անտոն Գովեայի տեղեկությունների⁴, ինչպես նաև առանձին հիշատակարանների⁵ և չափազանց աստիճանագրությունների⁶ շնորհիվ, որոնք չնայած երբեմն տարբեր դեպքեր են նկարագրում, սակայն ըստ էության որոշ մանրամասնություններով լրացնում են իրար։ Մատենադարան

¹ «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցու կամ Խառնաղեցու», Երուսաղէմ, 1915, էջ 14—56 և այլն։

² Ա. Դավրիժեցի «Պատմութիւն», Վաղարշապատ, 1896 թ., էջ 16—92։ Վերջինս օգտագործել է մասամբ Ջաքարիա Մարկավազը «Պատմագրութիւն», Վաղարշապատ, 1870 թ., 5. 1-ին, էջ 18—20։

³ «Նշխարք մատենագրութեան Հայոց» Գ. Պատկանյանի, Ս. Պետերբուրգ, 1881 թ., էջ 5—23։

⁴ Г. А. Эзов. «Сношения Петра великого с армянским народом» С. Петербург, 1891 г., стр. 46.—474.

⁵ Ծ. Լալայան «Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի» էջ 256—258, 523—524, 611—612, 812—822 և այլն։ Գ. Սրուանձտեան «Թորոս աղբար» մասն Բ. էջ 266—268։ Դ. Փիլղոսեան «Նշխարք պատմութեան Հայոց» № 4515. էջ 363, 374 և այլն։

⁶ «Բաղմավեպ» 1874 թ., էջ 94, 95։ Ալիշան «Այրարատ», էջ 101—303։

նում մեզ հանդիպեց նաև վերոհիշյալ դեպքերին վերաբերող մի այլ նկարագրություն, որը հավանաբար հեղինակի ինքնագիր օրինակն է:

Ժամանակագրությունը տալիս է ոչ միայն արդեն հայտնի դեպքերի մինչ այժմ անհայտ նոր մանրամասնություններ, ասենք Գառնիի քարայրներում պատսպարվողների, հայ գաղթականների Արաքսի անցման մասին և այլն, այլև կատարում է պատմական որոշ փաստերի ճշտումներ: Այսպես. Ա. Դավրիժեցու հաղորդման համաձայն Արարատյան և այլ գավառների քնակչության գաղթեցումից հետո, թալանի նպատակով վերոհիշյալ գավառներն են մըրանում ջալալիները: Վերջիններս որոշում են զնալ «... յերկիրն Գեղամայ՝ որ է Գեղարքունի, քանզի դիտէին թէ անդ են համարք ցորենոյ և գարւոյ, և ջոկք ոչխարաց և անտէոց, որ է պախրէք՝ յոլովք գոն»:¹

Դրանից հետո նրանք մտնում են Գեղարքունի, ասպատակում, թալանում և վերադառնում:²

Մինչդեռ առաջարկվող ժամանակագրությունը փոփոխվին այլ փաստեր է տալիս այս դեպքերի մասին: Ըստ ժամանակագրության, ջալալիները առաջին անգամ 1605 թվին փորձում են զնալ Գեղարքունի, վերջինիս իշխան Շահնազարը իր որդի Զավրիժեկի ղեկավարությամբ, ջալալիների դեմ բավական զինված ուժ է հանում, այնքան, որ Զավրիժեկին հաջողվում է ջարդել ջալալիներին: Գեղարքունին այս անգամ ազատվում է ջալալիների ասպատակություններից: Հավանաբար շահ Աբասին դուր գալու նկատառումով, հաղթողները սպանված ջալալիների (թեևս ղեկավարների) գլուխները կտրում են և ուղարկում շահ Աբասին: Դարձյալ 1605 թվին ջալալիները փորձում են երկրորդ անգամ մտնել Գեղարքունի: Այս անգամ նրանց այդ հաջողվում է: Սկսվում է թալանը և ասպատակությունները, գերեվարությունը...: «Եւ ո՞վ կարէ պատմել,— թացականչում է հեղինակը,— զչարիք, զոր նոքա գործեցին...»: Դավրիժեցու վկայությունն ըստ երևույթին վերաբերում է ջալալիների Գեղարքունի կատարած երկրորդ արշավանքին, իսկ առաջինի մասին նա ոչինչ չի հայտնում, մինչդեռ ժամանակագրությունը այդ դեպքը ավելի մանրամասն է հաղորդում:

Այնուհետև, ըստ Զամչլանի շահ Աբասը 1604 թ. Երևանը գրավել է 9 ամիս պաշարելուց հետո:³ Մինչդեռ ժամանակագրությունը Երևանի պաշարման տևողությունը համարում է 8 ամիս, որ հաստատվում է նաև 1604 թ. ընդօրինակած մի ավետարանի ընդարձակ հիշատակարանի վկայությամբ:⁴

¹ «Պատմութիւն», էջ 83—84:

² «Պատմութիւն», էջ 84:

³ Զամչլան «Պատմութիւն Հայոց», հատոր Գ, էջ 543: Հմմտ. նաև Լեո «Հայոց Պատմություն», Երևան, 1946 թ. հատոր Գ, էջ 243:

⁴ Ղ. Փիլղալեմեան «Նշխարք պատմութեան Հայոց» № 4515, էջ 366 (հիշատակարանը բռնում է ժողովածուի 365—368 էջերը): Սույն ժողովածուի 365-րդ էջի մի այլ վկայության համաձայն «...Ձորս կողմն վրան զրին զաւագ բերդն (Երևանի. Վ. Հ.) պաշարեցին եօթն ամիս սխաթ տուին և եօթն օր վէր անցուցին...» հմմտ. նույն ողբի մի այլ տարբերակի հետ, որը հայտնի է Յով. Մակուեցու անվամբ: Վերոհիշյալ հատվածը այստեղ մի փոքր տարբեր է.

«Ձորս կողմն վրան զրին,
Զբերդաքաղաքն պաշարեցին
• • • • •

Եօթն ամիս հասարակաւ
Եւ եօթն վերայ աւելի...»

Ալիշան, «Այբարատ», էջ 301—302:

Ժամանակագրությունը հետաքրքիր և սրտաճմլիկ ձևով է նկարագրում Դատնիի քարայրներում ապաստան գտած հայերի կոտորածը, մի նկարագրություն, որը չենք գտնում մեզ հասած աղբյուրների մեջ:

Պատահում է, որ ժամանակագրի վկայությունը չի համընկնում Ա. Դավրիժեցու գրածին. այսպես ըստ Ա. Դավրիժեցու՝ 1606 թ. Գանշան, Թբիլիսին և այլ վայրեր գրավելուց հետո շահ Աբասը քանակով գնում է Գեղարքունի, Շահը իջևանում է Մազրա գյուղում մեկիք Շահնազարի տանը. վերջինս շահ Աբասին ցույց է տալիս թագավորին վայել հյուրասիրություն. սկսած որոյ և թագաւորն պատուական և ազնիւ զգեստով քքեղացուցեալ խիլայեաց, և պարգևեց նման զիշխանութիւն մէկիքովեան գաւառին և այլ ևս դաստակերտս և գեղօրայս ետ նմա և եղբարց նմա: ¹

Շահ Աբասի կողմից, մեկիք Շահնազարին գավառի իշխանության պարգևումը, ժամանակագրության համաձայն այլ առիթով է լինում՝ երբ 1605 թ. շահալիների առաջին արշավանքի ժամանակ մեկիք Շահնազարի որդին՝ Զավրիբեկը՝ իր զորքով և... կոտորեաց զնոսա մեծաւ քաջութեամբ և տարեալ զզուխըս նոցա՝ եղ առաջի պարսից արքային, յորմէ ուրախացաւ արքայն, և ետ նմա իշխանութիւն տիրել ի վերայ գաւառի իւրոյ: (Նրկու տեղումն էլ ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.): Նման շեղումները եղակի չեն:

¹ «Գաղտնիքիւն», էջ 96:

XII

Փառք պատիւ և գոհութիւն զթածին, ողորմածին և մարդա- 74ա
սիրին աստուծոյ, հօր և որդոյ և հոգոյն սրբոյ եռանձնեայ, եզա-
կի, համակամ համապատիւ, միաշար, անորիշ, անքակ և անքա-
նակ զուգահաւասար, անրաժանելի, միասնական սուրբ երրոր-
5 գութեան, ամենազօր տէրութեանց, միահեծան և միահամուռ իշ-
խանութեան, որ տիրէ մասանց և բոլորից կենդանեաց եւ ան-
կենդանից, իմանալեաց և զգալեաց և ամենայն արարածոցս
ամէն. Արդ՝ յըսկիզբն բանիս պարգեօք սուրբ հոգոյն զմայլեալք,
շնորհօք և ողորմութեամբ նորին զօրացեալք և ուրախացեալք,
10 պարտական եմք զձեռս և զմիտս ի վեր համբառնալ հանդերձ
զգայարանօք և զամենայն գովութեան պատճառն արարչին տա-
ցուք և զբաշխօղն բանի բանականաց սեռի զաւրհնեալն ի բնա-
ւից ամենայն գոյից, բանականաց, շնչականաց եւ համօրէն տար-
բեղինաց անեզրական ձայնիւ եւ անհանգիստ բարբառով, աւրհ-
15 նեսցուք, գովեսցուք, բարերանեսցուք և փառս մատուցուք:
Ազօթիւք եւ պաղատանօք ի նմանէ խնդրեսցուք, զի զխաղաղու-
թիւն պարգեհեսցէ և հաշտեսցի դարձեալ յարարածս իւր մանա-
ւանդ ի վայրավատնեալ եւ ի ցրուեալ յանգամս իւր յաղզս Հա-
յոց. մի Յնալ ի նոյն, որպէս և եմք և կեամք ի մէջ վեցեկի պա-
20 տուհասի, որ է՝ սով, սուր, գերութիւն, տարածամ մահ, անօրի-
նաց զրկանքն և սաստիկ հարկապահանջողութիւն: Եւ վերջինն
է այս, զի թէ ոք կամի փախչել և խնդրել զխախաղութիւն ոչ
ուրեք գտանէ, զի պակասեալ է ի յերկրէ բոտ մարգարէին, թէ
անօրէնքն իրրեւ զծով ծփեսցին եւ հանգիստ մի գտցեն եւ ոչ գոյ
25 խաղաղութիւն ամբարըշտաց:

Արդ՝ ի թվականութեան տումարիս հայկազան ցեղիս ՌԾԳ
(1604) թագաւորն Պարսից Աբաս անուն, զօրացեալ և յառաջ 74բ
եկեալ, էառ գիւմրէժ քաղաքն, որ ի վաղուց հետէ հանեալ էր
ի նոցանէ, ոմն ոստիկան Օսման անուն ||, հրամանաւ սուլտան
30 Մուրատ թագաւորին Տաճկաց, Եւ անդէն չու արարեալ մեծ եւ
լայն բանակաւ և բազում զօրօք եկեալ յամենազով երկիրն Այ-
բարատեան, պաշարեաց զղղեակն նոցա ութ ամիս եւ էառ զնայ.
քանզի ոչ ոք եկն ի յօգնականութիւն խսարելոցն, վասն երկ-
պառակութեան և անմիաբանութեան զօրաց սուլտանին Տաճկաց.
35 զի վասն չարութեան նոցա յարոյց տէր սպտան նոցա, որ ընդ
ամենայն տեղիս ելուզակ էին եղեալ իշխանքն և զաշխարհն

աւերէին, սոփիւ և նեղութիւն ի յիւրեանց երկիրն էին ձգեալ
 Իբրև յաջողեցաւ գործ թագաւորին Պարսից, նստաւ անդէն մին-
 չև ի գարնանային եղանակն. և ի շնչել հողմոյն հարաւոյ, և ապա
 ելեալ ի հովանոց լերինք Գեղամայ և Գանձակայ, որ է Գան-
 5 ջայոյ, զամառնային եղանակն անդէն անցոյց: Իսկ ի մերձենալ
 աշնանային աւուրց, գաւրավարն տաճկաց Ջղալօղլի անուն, որ
 էր ի զարմէ թագաւորաց Ֆռանկաց, հրամանաւ Ահմատ սուլ-
 տանին, որ էր հասակաւ յոյժ մանուկ և տղայ, գումարեաց զօրս
 բազում և զիմեաց առիւծաբար ի վերայ շահ Աբասին ի յԱյրա-
 10 րատ գաւառն: Իբրև ետես նա, թէ ոչ կարէ զգէմ ունել նորա
 պատերազմաւ, հանգրուանէ ի հանգրուանս փախչէր և գվայրքն
 հրձիգ առնէր, զի մի օթեան լիցի զօրացն Տաճկաց կամ գրաս-
 տուց նոցա կերակուր և դարման: Այլև հրաման ետ անօրէն
 զաւրաց իւրոց, թէ զազն Հայոց վարեցէք յերկիր Պարսից, որ-
 15 պէս ի հնուֆն Նաբուգոդոնոսոր զհինն Իսրահէլ ի Բաբելոն: Որք
 սկսան գառն հարուածով և սաստիկ ճեպով ի յերկրէն Շիրակուա-
 նայ և Կարսայ մինչև ի Գողթան գաւառն, զայնքան միջոցն
 ամայի գարձուցին ի բնակչաց: Ի ձմռնային աւուրքն հանէին
 ի տանց և ի բնակութեանց, զգեօղ և զքաղաք, գվանք և զա-
 20 նապատ, գվարդապետ և զեպիսկոպոս, գքահանայ և զժողովուրդ,
 զազատորդի և զգոհիկ արկեալ առաջի թիվարաց մեծաւ տագ-
 նապաւ սուր ի վերայ շողացուցեալ սաստիկ ստիպով ճեպէին,
 զի թշնամին զկնի էր նոցա, այսինքն զօրքն Տաճկաց: Աւաղ
 աղէտիս, ոհ տառապանացս, եղուկ դառնութեանս, զի յորժամ ի
 25 տանէն ի դուրս վարէին զմարդիք, հուր լուցեալ այրէին զտունն
 լի ստացուածով, իսկ տերանց յետս հայեցեալ զրոցն բարձրա-
 ցեալ տեսանէին, յայնժամ ճիչ բարձեալ լային, գոռային և հող
 զգլխով արկանէին, օգնել ինչ ոչ կարէին, զի սաստիկ էր հրա-
 ման թագաւորին: Այլև ի ճանապարհին զոմանս սպանանէին,
 30 զոմանս ջլատէին, ի գրկաց մարց առեալ զմանկունս զքարի
 հարկանէին, զի թեթև լիցին ի գնալն, որպէս պատմեաց մեզ
 ոֆն քրիստոնեայ, մշակ գոլով ի բանակէն Տաճկաց, այնր ճա-
 նապարհին հետևող, թէ հանդիպեցանք ի հովիտ մի, բազում
 կանայք սպանեալ էին անօրէն զօրքն Պարսից, մանուկ մի
 35 ստընգիայ անգանէր ի վերայ մեռեալ մօրն, առեալ ի բերան
 զըստինս զիէր և յետս դառնայր ի լայր ի յաճախ ծրծելոյն կաթն
 յարին էր փոխեալ, զոր տեսեալ ամենայն բանակին աղիողորմ
 արտասուեցին և զմանուկն բերեալ ապրեցուցի ես, ասէր: Այս-
 պէս դառն տանջանօք հասուցին ի Ջուղայ. և ապա զբնակիչս
 40 Ջուղայոյ հանին ի գեղեցկաշէն և ի բազմածախ յարկաց իւրեանց,
 մեծաւ հառաչանօք, վայ և եղուկ կարգալով, անդ էր տեսանել
 զողբս և զարտասուս նոցա, զի ի յանկարծ և յեղակարծ ժամու
 եղեն անտուն և անտեղ, անյարկ և անօթեան աւտար և պան-
 դուխտ, նժգեհ և տնանկ: Մանաւանդ, զի առաջի աչաց իւրեանց
 45 տեսին զբազում ծախիւք շինեալ և զարդարեալ ապարանս իւ-
 րեանց այրեցեալ և հրգեհեալ ըստ մարգարէին, թէ քաղաք ձեր

75ա

հրձիգ, Երկիր ձեր աւերակ, զաշխարհ ձեր առաջի ձեր օտարք
կերիցենք. դարձեալ, թէ շինեսցեն տունս և մի բնակեսցեն ի
նմայ. տնկեսցեն այգիս և մի կերիցեն զպտուղ նորա և մի ու-
րախասցին գինով նորա: Այլև դասք քահանայից ողորակով ըն-
5 թանային ի զըրունս եկեղեցեաց և տային զհրաժարական ող-
ջոյնն և արտ || ասուօք թանային ըզսէմս ասելով՝ կացիր ի բա- 75բ
րի և ի խաղաղութիւն մայր մեր սուրբ եկեղեցի, ծնօղ հոգևոր,
զի սրդիքն Նլամայ և Բետուրայ, զայլքն գիշախանձ ցրուեցին
և քայքայեցին զգառինս քո: Դժուարին է բաժանիլ մանկանց ի
10 ծնօղաց, այլ բունն է հարկն բռնաւորաց, այսպիսի գրկախառ-
նեալ ողբային մինչ ի ձայնէ նոցա քարանձաւքն հնչէին և որո-
տային: Եւ իբր բարառնաբար բերանացեալ մօրն լուսոյ, որպէս
երբեմն հինն Սիոն տայր պատասխանի և ասէր, Վնացէք որ-
ղեակք իմ գնացէք, զի ես ֆնացի աւերակաւ: Եւ ապա զինուո-
15 րացն զամենեսեան ժողովեցին ի յափն Երասխայ և զի սակաւ
էր նաւն ի յանցուցանելն, քեցեցին զամբոխն աշխարհաժողով և
ի գետն մղեցին, և սկսաւ Զուրն լինել նոցա գերեզման և յու-
ղարկաւոր: Իսկ զինուորացն տեսեալ թէ ի Զուր մեռանին, իբր
թէ մարդասիրութիւն, ցուցեալ առեալ զգեղեցկատես տղայս
20 քրիստոնէից յերկվարս իւրեանց, խաբելով զծնօղս, թէ զգետն
անցուցանենք, գնային յո և գնային և ի յետս ոչ հայէին, զոր
աւեսեալ ծնօղացն ուշաթափեալ և յերկիր անկեալ թաւալէին,
գլուխն զգետնի հարկանէին, սաստիկ կսկծամար աղաղակէին և
ոչ լինէր օգուտ, զի գետն ի միջի էր: Եւ էր, որ ծնօղքն մեծաւ
25 աշխատութեամբ ի գետն անցուցանէին զտղայն և ի վերայ այ-
լոցն դարձեալ և միջագետ եղեալ, զինուորացն, որ յայնկոյս
իբրև զգալ ի վերայ յարձակեալ յափըշակեալ ի ձիս իւրեանց
փախչէին ոչ կրելով երկիւղ ի թաղաւորէն, զի շփոթումն մեծ էր
ի մէջ նոցա, ի յահէ թշնամեաց, յորմէ փախչէին զառնացեալ
30 ողով: Ապա յուսահատեալ հարց և մարց մանկանց ասէին լե-
րանց, թէ Եանկերուք ի վերայ մեր և բլրոց թէ ծածկեցէք զմեզ:
Դարձեալ երանին սրովանին, որ ոչ յղացաւ և ստեանց, որ
ոչ զիեցոյց և մինչ զանցանելն վճարեցին, գրէթէ ի հարիւրէն
և ի հազարէն մինն հազիւ կիսահեղձ ապրեցաւ. զնոսա առաջի
35 արկեալ փութանակի խաղաղուցին ի Շօշ || քաղաք, որ էր Աս- 76ա
պահան, յերկիրն Նլամայ, որք արտասուօք ոռոգանէին զճանա-
պարհն և գնային: Երբքն հիւանդաքայլ ոտիւք տարակոյս տկա-
րութեամբ ի հնութենէ ժամանակին, երիտասարդք փոխանակ
ուրախութեան և ձայնիւ երգոյն, ի մորնչիւն լալոյ հեծեծէին.
40 նորասէր առաքաստի հարսն և փեսայն փոխանակ ցնծութեան և
խրախութեան, զգուժիւ զգածեալ և ծանրացեալ ծարրասէր և սըն-
գորասէր. ամրածածուկ, քողածիգ պարկեշտ կուսանքն և օրիորդքն
հոլանի եղեալ զիւղաթոր մի ցցունս և վարսս յանգնաբար մեր-
կացեալ և խայառակեալ, հովասնունդ և փափկասուն գեղամօթ-
45 զած և ողջախոհ կանանց առաջի տնօրինացն բացեալ և ծանա-
կեալ տապով արևուն և արեգական սևացեալ և ի փոշոյ յուղոյն
այլազունեալ. լեզու գիեցիկ մանկանց ի քիմս կցեալ և շրթունք

պատանեկադ ի քաղցոյ և ի ծարաւսյ երիթամածեալ, Զարթըր,
 զարթըր Նրեմիայ յաւրինեալ կազմեայ զերախան լալոյն, կըրկ-
 նեայ զվտզընջուց ողրն. թէ «տղայքն հաց խնդրէին և ոչ ոք
 էր, որ ըրգէր նոցա».⁴ և ի զիրկս մարց հանէին զողիս. ընկեցեալ
 5 և ցրուեալ ի մէջ յանցս ճանապարհաց, Ոստի սիրտն ռաւկալ և
 անձն նախանձալից յանընդել գիպուածն հայեցեալ արտասուս
 քամէր, Իրեւ այս այսպէս եղև, և ազգն Հայոց ցրուեցան ի մէջ
 Պարսից, ոմանք փախըստեայ լեալ յամուր տեղիս թաքչէին,
 յորմէ ծանուցեալ անօրինաց հետամուտ եղեն նոցա խաբկանօք
 10 ի վայր բերեալ և անողորմ կոտորեցին, յորոց միջի նոցայ էր՝
 Մանուէլ եպիսկոպոս Հայոց Թառայ⁵ և Աստուածատուր ի Դե-
 զարդեան վանից և տէր Եզիայ ի Յերեան քաղաքէ, այլ բարի
 և առաքինի և այլ բազումք ընդ նոսա, զոր մեր ոչ գիտելով ի
 յանուանէ ոչ գրեցաք, բայց միայն տեառն աստուծոյ են գիտելի
 15 և ի գիրս նորա ամենեքեան գրեցան:

Դարձեալ պատմեմ ձեզ և այլ բան աղէտի և ողբերգութեան
 ի յամուր լերինք Դառնոյ և Այրիվանաց և Վանաստանայ բա-
 ղում ժողովուրդ զաւգեալ և թաքուցեալ էին, մինչ զեռ ի միում
 բարձրաբնակ այրի ամրացեալ և յապահով և անհոգ նստէր մասն
 20 ինչ ի ժողովրդենէն. յանկարծ տեսին, որ անօրէն զօրքն Պար-
 սից սուսերամերկ ի մէջ նոցա թափեցան. և սկսան զպարս-
 կական սուրն ի գործ ածել, իսկ քրիստոնէիցն ի յահէ սրոյն
 կամաւ զինքեանս ի վայր արկին յանհուն բարձրութենէն՝ արք
 և կանայք, ծերք և տղայք, Յայնժամ մի ոմն ի միջի նոցա
 25 երաժիշտ և քաջ փողահար աղաչեաց զզինուորքն դադարել ի կո-
 տորելոյն և ինքն եղեալ ի բերան ըզզուռնան ողորմ ձայնիւ
 երգեաց զգամբանական և զգերեզմանական ողրն ի վերայ նոր
 մեռելոցն, որ ի յատակ քարանձաւին, ոմանք մեռեալք և ոմանք
 ի յելս հոգոյն ի յարեան ճապաղիս թաւալեալք ջուր խնդրէին և
 30 ոչ ոք էր, որ արբուցանէր նոցա, զոր տեսեալ անօրինաց, ձեռն
 ի ծնօտի եղեալ աղիողորմ լացին, մանաւանդ, զի ձայն փողոյն
 զնոսա ի յարտասուս շարժեաց. Եղև ի նոսա զղջումն մեծ յոյժ,
 ստրջացան ի միտս իւրեանց և ասացին, թէ զինչ բարութիւն
 գործենք, որ ի յայս խղճէս և յարենէս ազատէ զմեզ աստուած:
 35 Իսկ քրիստոնեայք մարտիրոսական մահուամբ ի Գրիստոս կա-
 տարեցան և պսակակից եղեն սրբոց մարտիրոսաց:

Դարձեալ յորժամ Այրարատեան երկիրն անտիրացաւ, գունդ
 մի ելուզակ, զոր ջալալի ասեն ի Տաճկաց կողմանէն, եկեալ
 40 բնակեցան անդ և բազում ոճիրս չարեաց գործեցին ի սակաւ
 մնացեալս. զիշերագնաց եղեալ զննէին և որոնէին, եթէ ուր ու-
 րեք գաանի մարդ ի վերայ հասեալ կոտորէին և զտղայս գերէին,
 զտուռնս և զեկեղեցիս աւար հարկանէին մինչև զսոփն ի յերկիր
 ձգեցին. ապայ եղեն մարդակեր, կալեալ եպիսկոպոս մի ի Մօղ-
 նոյ վանից խորովեցին և կերան:

45 Դարձեալ զօրքն Տաճկաց, որ ի Յայրարատ կամեցան գիշե-
 րագնաց լինել և յաւարի առնուլ զերկիրն Դեղամայ և կոտորել

զորդիս մելիք Շահնազարին, զոր իմացեալ ծերն Շահնազար
 առաքեաց զորդին իւր Ջաւրիբէկն քրիստոնեայ զօրօք ի վերայ
 նոցա և կոտորեաց զնոսա մեծաւ քաջութեամբ և տարեալ զգը-
 լուխս նոցա եղ առաջի Պարսից արքային, յորմէ ուրախացաւ
 5 արքայն, և ետ նմա իշխանութիւն, տիրել ի վերայ զաւառին
 իւրոյ, Խսկ Տաճկաց կրկին գրոհ տուեալ զնացին ի վերայ Գե-
 ղամայ, յորմէ ոչ զանգիտեալ քրիստոնէից ետուն պատերազմ
 ընդ նոսա, բայց յաղթեցան և փախեան, վասն ծովացեալ մեղաց
 մերոց. և մտին տաճիկքն ի յերկիրն բազում անմեղաց արիւն
 10 հեղին,⁷ Եւ ով կարէ պատմել զչա[րի]ք, զոր նոքա գործեցին ի
 յողն կանանց զնէին ծանր շալակ և յոչ տանել ջլատէին և սպա-
 նէին,⁸ Այլև ոմանք ի Պարսից կողմանէն աւար առու դարձան
 ի նոյն երկիրն Այր[ար]ատեան և ոչ գերծաւ ի նոցանէ գարանք
 վանորէից, քանզի ի ձեռ. ածեալ զքրիստոնեայս չարչարէին և
 15 նոքայ ցուցանէին որպէս զգարան Աղջոց վանից յայտնեցին
 ու || ստի հանին զաջն որրոյն Արիստակիսի հայրապետին և տա- 77ա
 րան ի շահաստան՝ Թաւրէզ, յորմէ հանդիպեալ ոմն վաճառական
 ըաղիշեցի, այր մեծահաւատ, ետ զինս և թափեաց ի յանօրի-
 նապ և երեւ ի քաղաքն իւր ի Բաղէշ, յորմէ տուաւ աշխարհին
 20 մերոյ զանձ անկողոպտելի. Եւ թէպէտ այս միոյս արժանացան
 քրիստոնեաք, այլ բազում այն, ինչ էր որ կորեաւ ի սրբութեանց
 այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն անուղղայ գործոց և զնա-
 ցից առաջնորդաց և քահանայից մերոց, որպէս ասաց աստուած
 ի ձեռն Երեմիայի թէ. «սկիզբն աւերման ի տանէ իմմէ արա-
 25 ռից»։ Այս գործ առաջին ամին, զոր սակաւ մի համառօտ գրեցաք։
 Այսուհետեւ եկեսցուք ի յերկրորդ ամ. Դարձեալ ի գալ երկ-
 րորդ ամին, զօրավարն Տաճկաց, իրրե ետես եթէ հալածեաց
 զթագաւորն Պարսից. սրտապնդեալ կրկին զօրս ժողովեաց զնալ
 յինքն կորզել զՊարսկաստան. իրրե եհաւ ի սահմանս Ատրպա-
 30 տականի ընդ առաջ եղև նմայ Արաս թագաւորն Պարսից անհուն
 բանակաւ. Եւ հարին զմիմեանս զօրքն Պարսից և Տաճկաց ահա-
 ւոր պատերազմաւ ի գաշտն Թաւրիզոյ,⁹ Ուստի պարտեցաւ
 Ջըզալօղլին և եղև փախըստական ի գիշերի, թողեալ զբանակն
 հանգերձ կահիւք և կարասիւք, մազապուրծ ամօթալի յետս դար-
 35 ձաւ. լքեալ և թողեալ ի խնամոցն աստուծոյ. Փոխանակ զի յիւ-
 րեանց երկիրն ոչ խընայեցին, այլ քանդեցին և աւերեցին ի
 զնալն և ի դառնալն. Վայ այն աշխարհին, որ նոցա ոտն կո-
 խեաց, զի զտառապեալ քրիստոնեայս յորս այս արկանէն և
 զերանս ծամէին, թէ մեզ ինչք և ապրանք ցուցէք և այնպէս
 40 գառն մահուամբ սպանանէին. և զայլ ազգի ազգի դժբնդակ
 տանջանս զոր նոքայ ընդ քրիստոնեայս անցուցին, ով կարէ
 պատմել կամ ընդ գրով արկանել, զի ըստ հրամանին Յիսուսի,
 թէ «թագաւորութիւն բաժանեալ յանձն աւերի»։¹⁰ || Այնպէս եղև 77բ
 թագաւորութեան Տաճկաց, որք անապատ արարին զաշխարհս
 ամենայն. Եւ եղև սով սաստիկ ընդ ամենայն տեղիս, մինչ զի
 45 զմեռեալս ի գերեզմանաց հանեալ ուտէին, ծնողք զծնունդս իւր-

5 Եւանց ուտէին, ըստ մարգարէին, թէ «ձեռք կանանց ողորմածաց
 եփեցին զմանկունս իւրեանց և կերան»:¹¹ Ձշուն և զկատու և
 զամենայն պիղծ կենդանի ուտէին յուուրս պահոց, մոլութիւն և
 կաաաղութիւն որովայնին ետ մոռանալ զբանականութիւն, և
 10 եղեն որպէս զգաղան ի դարան մտեալ զմիմեանս որսային. յոր-
 ժամ մայրն ի տանէն ելանէր բնդանիքն զաղայն զենէին,
 եկեալ մայրն զեղեալ միսն առաջի դէնէին և նտ ուտէր յանգէտս
 և ապա ելեալ զաղայն որոնէր և խնդրէր. ի կարի տագնապիւ-
 15 ասէին բնդանիք ոչ ապաքէն այն էր, որ զմիս կերար: Զիտեալ
 ոսկր գտեալ ի փողոցի շփէին ընդ ասի և ուտէին և ապայ մե-
 ռանէին: Սուղ առ երկին և ողբայ երկիր, ճիւր ընդ լիւրք և
 ըլուրք հանդերձ զտգանօք և անասնօք և ամենայն թռչնաւք, զի
 ոչ է լիալ այսպիսի սով, զոր մեք տեսաք. քանզի լիւր ալիւր
 Գ (Յ) զըռօշ է. ի Յարզրում քաղաք զմարգոյ միս և զիւղ վա-
 20 ճառէին, մինչև իմացաւ իշխան քաղաքին խեղդեաց զարսն, որ
 զայս առնէին, բայց ոչ կարաց խափանել. Եւ ապայ յետ այնո-
 րիկ ցրուեցաւ ազգս Հայոց յերեսաց սովսւն ի Պարսկաստան, ի
 Յասորեստան, ի Գուրջըստան մինչև հասին ի Ճորճէն, ի Յափ-
 խազ, ի Կաֆայ: Արհամարհաց հայր զորդի, սայր զդուստր,
 25 եղբայր զեղբայր, թողին այրք զկանայս, կանայք մոռացան զա-
 ղէտ ծնընդոց իւրեանց: Ոչ թէ մասնաւոր մի երկիր կամ երկու,
 այլ ընդհանրական, սկսեալ ի դրանէն Հսնաց և Ալանաց և ի լեո-
 նէն Կովկասու մինչև ի Պոնտոս և յԵփեսոս, և ի Կապադովկիայ
 և մինչև ի Դամասկոս և ի Սիս և ի Միջագետս, բոլոր Հայաս-
 30 տան ամենայն ցիր և ցան եղեն:¹² Ոմանք ըրքահեղձ, ոմանք
 գետատար, ոմանք սովամահ, ոմանք գաղանակեր, ոմանք սրով
 փողոտեալ, օրինօք ոչ խնկեալ և պտտանեալ քահանայիւք և սար-
 կաւազօք ոչ հազորդեալ և ամփոփ ը եալ, այլ զթաղումն իշոյ
 78ա
 առին, իբրև զգէշ գաղանաց ի փողոցի անկեալ ըստ մարգարէին:¹³
 35 «Եւ տեսցեն զոսկերս արանցն յանցուցելոցն առ իս»:¹⁴ Ասորեստան
 և Պարսկաստան և երկիրն այլ ազգեաց եղեն հայոց գերեզման:
 Ո՞ տայր զլիսոյ իմոյ ջուր և աչաց իմոց աղբերս արտասուաց,
 զի լայի և սգայի զբեկումն ժողովրդեան իմոյ, որք ի մեղս մե-
 40 ռան և որք գերի վարեցան և ի հաւատոցն ուրացան. և եղեն
 յարկ բնակութեան նոցա աւերակ, ըստ մարգարէին թէ «եղիցի
 բնակութիւն նոցա աւերակ»:¹⁴ և այլն, որպէս ի ժամանակս Երե-
 միայ մարգարէին երկիրն Հրէաստանի խոպանացաւ: Եւ ի վերայ
 այսր ամենայնի ոչ է շիջեալ բարկութիւն աստուծոյ, այլ տա-
 կաւին ձեռն տեսաւ բարձրացեալ է, ի հարկանել զմեզ, վառն
 40 բազում յանցանաց մերոց, քանզի որպէս Երեմիայի ասաց ասա-
 ւած, թէ «չորիւք յեղանակօք տանջեցից զձեզ, այսինքն՝ սրով,
 սովով, մահուամբ և գաղանաւք»:¹⁵ այսպէս մեզ է պատահեալ, զի
 այն որ ի սուր՝ ի սուր, այն որ ի մահ՝ ի մահ, այն որ ի սով՝ ի
 սով, այն որ ի գերութիւն՝ ի գերութիւն:¹⁵ և զայլ քննեալ սին-
 45 լիքորք, գաղանք կերան, զի ընդ ամենայն տեղիս մարդախանձ
 գայլ է ի դուրս անկեր, անասնոց ոչ նենգէայլ ի մարդիք սո-

վորեալ խողխողէ, ուստի ոչ դիտեմք զթիւ մանկանց և տղայոց և կատարելոց արանց և կանանց, որ գազանակուր եղեն: Այս գործ երկրորդ ամին:

Դարձեալ ի գալ երրորդ ամին իբրև ետես թագաւորն Պարսից թէ ջախջախեալ եղէգնէ թագաւորութիւն Տաճկաց, զօրք ժողովեաց պաշարեաց զԴանջայ և էառ զնայ: Եւ կոտորեաց զղօրս սուլտանին և անգի չուեալ եմուտ ի Վրաց տուն, էառ զՓայտակարան քաղաք, որ է Տպղիս և զԴումանիս և զԼօռի և ոչ կոտորեաց զնոսա, զի կամաւ հնազանդեցան: և յոյժ ուրախացաւ թագաւորն Վրաց Գօրգի,¹⁶ զի կարի նեղութիւն էր ի ձեռս Տաճկաց, քանզի զծերացեալ հայրն նորա ըմբռնեցին և տարան ի Կոստանդինուպօլիս և այլ ոչ ել անտի: Արին ե յաղթող շահ Աբասն քինախնդիր եղև աներոյն իւրոյ, զի էր փեսայ Սիմոնի արքային Վրաց:¹⁷

78բ

Դարձեալ ի գալ չորրորդ ամին անցաւ զԿուր գետն թագաւորն Պարսից անհուն զօրք եւ եմուտ ի յեկիրն Ալանաց և Գուգարաց և Ուտէացոց և խսարեաց զամուր գգեակն Շամախոյ և էառ զնայ և կոտորեաց ըզղօրս, որ անգ էին թվով մետասան հազար: Ջմուզրիսն էարկ առաջի մարդակեր շանց և լափեցին իւրաքանչիւր գիրք ի դիրկս իւր:¹⁸ Զիշխան բերդին ետ ի ձեռո մարդակեր արանց, զոր չիկիան ձայնեն և ցտեալ ատամօք կրծեցին զոսկերս նորա: Վասն զի զբազումս սպանեալ էր ի զօրացն արքունի, զորոց ունէր զխէթն ի մտի և յոյժ զայրացեալ էր արքայն: Եւ տիրեաց բոլոր աշխարհին մինչև ի Դարբանդ քաղաքն և ի ծոփն Կասրից, զոր ի վաղուց հետէ հանեալ էր ի նոցանէ զաւրավարն Տաճկաց Լալա փաշայ անուն, հրամանաւ սուլտան Մուրատին, զոր վերոյ գրեցաք: Բայց ի յայս խռանս և աղմկիս բազում քրիստոնեայք մեռան ի յաշխարհին այնմիկ սրոփն անօրինաց, որոց յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի:¹⁹

Դարձեալ ի հազար յիսունուեւթ (1608) թվականին Հայոց արքանեակն սատանաի Ամիրգունա խան առաքեաց զաւրս զաղտագողի ի վերայ ծովու բոլորիս, և գերեցոյց զԲըզնունիս²⁰ և զբազումս կոտորեաց զքահանայս և զժողովուրդս: աւաղ թէ քանի գետք անմեղ արեան խաղացոյց, կամ քանի հայր անորդի արար և մայր անզաւակ, որքան մեծատուն մուրացիք դրանէ ի դրունս շրջին, մանաւանդ ի մէջ այլազգաց, այն որ ունէր ապարան գեղեցկաշէն և բարձրարեւոյց ցանկարնակիլ, յախոռս անասնոց, այն, որ, ունէր սեղանն հացալից և էր ասպընջական հիւրոց և աւաարաց, այժմ զեգերեալ սպասէ այլոց սեղանօ փշրանաց, այն, որ ըաղում մերկոց ծածկոյթ էր և զգետ, այժմ եղեալ մերկ արեակէզ և ցրտասառոյց: Այսմ ամենայնի պատճառ եղև մեղքն մեր և թագաւորն Պարսից և ելուզակքն Տաճկաց, այլև անաւրէն իշխանն Շարաֆ, որ է ազգաւ մար, տէրն Ճըզիրայու, որ սրով և հրով և աւարառութեամբ աւերեաց զԳըրդստան և զքըրիստոնեայս արար ընչաթափ և սովալլուկ: Արդ ի յայս բազմավրդով սասանութեան, գառն և զժար և անբարի ժամանակիս եղև զրաւ աստուածաշունչս հին և նոր կտակարանիս:

79ա.

ԺԱՆՈՐԴԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Եսայ. Ա. 7:
2. Բ. Օրենք, ԻԸ. 30:
3. Թուղթ Բարուքայ, Դ. 19:
4. Ողբք Երեմիայ, Դ. 4:
5. Պետք է լինի «Հաւուց Թասայ», տես և հմմտ. Ա. Դավրիթեցի, էջ 47, 298, 405:
6. Հմմտ. Ա. Դավրիթեցի, էջ 88—92:
7. Հմմտ. Ա. Դավրիթեցի, էջ 83—84:
8. «Դարձեալ զօրքն տաճկաց, որ ի յԱյրարատ կամեցան գիշերազնաց լինել...» հատվածից մինչև «չլատէին և սպանէին» հատվածը բնագրում գրված է 76ր և 77ա էջերի լուսանցքներում:
9. Հմմտ. «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վ-ի Կամախեցւոյ», էջ 45, «Ա. Վ. Դարիթեցւոյ Պատմութիւն», էջ 75: Դավրիթեցու համաձայն երկու բանակների ճակատամարտը տեղի է ունեցել Թավրիզի շրջակայքում, Սոֆիան գյուղի դաշտերում (էջ 75), 1605 թ. հոկտեմբերի 25-ին (էջ 78): Սոֆիան գյուղը գտնվում է Ակ-չայ գետի ափին, վերջինս թափվում է Արաքսի մեջ:
10. Մատ. ԺԲ, 25:
11. Ողբք Երեմիայ, Դ. 10:
12. Հմմտ. «Ա. Վ. Դարիթեցւոյ Պատմութիւն», էջ 88:
13. Հմմտ. Երեմ. ԻԲ. 19:
14. Դործք Առաքելոց, Ա. 20:
15. Հմմտ. Երեմ. ԺԵ, 2—3:
16. Գեորգի X, իշխել է 1600—1605 թ. թ.:
17. Հմմտ. «Ա. Վ. Դարիթեցւոյ Պատմութիւն», էջ 618: Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ «Իրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Բ, էջ 139:
18. «Իւրաքանչիւր գիրք ի կիրս իւր» հատվածը գրված է 78ր էջի ձախ լուսանցքում:
19. Այստեղ վերջանում է բնագիրը, սակայն շարունակությունը կազմում է մեկ ուրիշի կողմից գրված հիշատակարան:
20. Հմմտ. «Զաբարեայ Սարկաւագի պատմագրութիւն», հ. Ա, էջ 45: